

Měření a analýza sociální mobility

Tomáš Katrňák (verze 0.2.1)

Mobilitní tabulky jako nástroj analýzy mobilitních dat

Analytickým nástrojem, který používala první generace badatelů v oblasti sociální stratifikace pro identifikaci mobilitních procesů, byly mobilitní (kontingenční) tabulky. Jedná se o elementární vyjádření sociální mobility. V případě intergenerační třídní mobility je mobilitní tabulka kombinací třídního postavení otce (případně rodičů), obvykle v řádcích tabulky, a třídního postavení syna (případně dětí), obvykle ve sloupcích tabulky. V případě intragenerační (kariérní) třídní mobility je mobilitní tabulka kombinací třídní příslušnosti jednoho a toho samého člověka, řádky a sloupce tabulky se ovšem od sebe liší časovými okamžiky, v nichž byla třídní příslušnost člověka zjišťována.

zde vlož tabulku 7.1

Tabulka 7.1 zachycuje intergenerační třídní mobilitu z otce na syna v první polovině sedmdesátých let dvacátého století ve Spojených státech amerických, Velké Británii a Japonsku.¹ Čísla na diagonále ukazují absolutní počet mezigeneračně imobilních jedinců (reprodukce třídní struktury), čísla nad diagonálou a pod diagonálou ukazují absolutní počet mobilních jedinců, přičemž čísla nad diagonálou vyjadřují sestupnou třídní mobilitu (třídní postavení syna je nižší než třídní postavení otce), a čísla pod diagonálou ukazují vzestupnou třídní mobilitu (třídní postavení syna je vyšší než třídní postavení otce). Čím vzdálenější je pole v tabulce od diagonály ve směru vyššího nebo nižšího třídního postavení otce nebo syna, tím je také vzestupná nebo sestupná mobilitní vzdálenost delší nebo kratší.

zde vlož tabulku 7.2

Na základě prostého součtu celkových relativních četností (tabulka 7.2) v diagonálních polích tabulek, v polích nad diagonálami a pod nimi, můžeme srovnat podíl mezigeneračně nemobilních, sestupně a vzestupně mobilních a sestupně a vzestupně mobilních o určitou vzdálenost v USA, Velké Británii a Japonsku. Zatímco v USA prošlo třídní reprodukci 30.7% jedinců, ve Velké Británii to bylo 40.2% a v Japonsku 36.2%. Třídně mobilních naopak v USA bylo 69.3% lidí (100%-30.7%), v Británii 59.8% a v Japonsku 63.8%. Z tohoto podílu připadlo v USA 15.7% na sestupnou třídní mobilitu a 53.6% na vzestupnou třídní mobilitu; v Británii na sestupnou třídní mobilitu připadlo 18.1%, na vzestupnou třídní mobilitu 41.7% a v Japonsku připadlo na sestupnou třídní mobilitu 16.7% a na vzestupnou třídní mobilitu 47.1%. Jak u vzestupné, tak u sestupné mobility je u každé země nejrozšířenější mobilita na krátkou vzdálenost (o 1 stupeň) a se vzrůstající vzdáleností podíl mobilních jedinců nepřímo úměrně klesá (tabulka 7.3). Všechny tato procentuální vyjádření naznačují, že v sedmdesátých letech dvacátého století byla nejpropustnější sociální struktura v USA a to především směrem do vyšších třídních pozic. Naopak největší podíl lidí, kteří prošli reprodukci třídního postavení a sestupnou třídní mobilitou byl ve Velké Británii.

zde vlož tabulku 7.3

V případě, že spočítáme řádkové relativní četnosti pro jednotlivé země (podíl absolutních četností v polích tabulky a jejich součtu v řádcích), dostaneme *odtokovou, výstupní* nebo také někdy *odlivovou* mobilitu (*outflow mobility*). Tato mobilita vyjadřuje mezigenerační vliv třídního původu a ukazuje, jaký podíl potomků „odtekl“ z třídy, do níž se narodili. Jedná se o odpověď na otázku – kam? Do jakých tříd synové v

---

¹ Data za USA pocházejí z šetření *Occupational Changes in a Generation* (OCG II) realizovaného v roce 1973, data za Velkou Británii pocházejí z šetření *Oxford Social Mobility Survey* uskutečněného v roce 1972 a data za Japonsko pocházejí z šetření *Social Stratification and Mobility* (SSM) realizovaného v roce 1975. Vzorek ve všech třech zemích tvořili muži ve věkovém rozmezí 20 až 64 let. Data z americké a britské společnosti již dříve analyzovali Kerckhoff, Campbell, Winfield-Laired (1985) a data z japonské společnosti dříve analyzoval Grusky (1983). Analýzu těchto tří zemí dohromady s aspirací odpovědět na otázku po uzavřenosti a otevřenosti národních sociálních struktur představili až sociálně stratifikační výzkumníci třetí generace: Yamaguchi (1987) a o několik let později Xie (1992).

mezigeneračním přechodu odcházejí? Jak se rozdělila skupina synů, jejichž otcové měli určité třídní postavení? Jaký je podíl potomků, které každá sociální třída „dodává“ do jednotlivých tříd? Když spočítáme sloupcové relativní četnosti v tabulkách (podíl absolutních četnosti v polích tabulky z jejich součtu ve sloupcích), dostaneme *přítokovou, vstupní* nebo také někdy *přilivovou* mobilitu (*inflow mobility*). Tato mobilita ukazuje třídní původ synů, neboli vyjadřuje jaký podíl potomků, z té které třídy, „přitekla“ do určité třídy. Jedná se o odpověď na otázku – odkud? Z jakých tříd synové přicházejí? Jaké je složení třídy podle třídního původu jejich příslušníků? Jaký je podíl třídních představitelů, kteří jsou „odváděni“ z jednotlivých tříd jejich původu?

Tabulka 7.4 ukazuje výsledky výstupní mobility pro USA, Velkou Británii a Japonsko. Ve všech třech zemích synové vyšších nemanuálů v poměrně značné míře končí zase ve třídě vyšších nemanuálů, menší část z nich ve třídě nižších nemanuálů, manuálů a velmi málo z nich končí mezi zemědělci. Synové nižších nemanuálů jsou jak v USA, tak v Británii nejčastěji zastoupeni v třídě vyšších nemanuálů (v USA to bylo 41.9%, ve Velké Británii 32.7%).² Podobnou mobilitu vidíme v obou zemích u synů zemědělců, z nichž největší podíl končí ve třídě nižších manuálů (v USA to bylo 36.5%, ve Velké Británii 39.7%). Ani jeden z těchto mobilitních trendů není ovšem patrný pro japonskou společnost. Pro všechny třídy zde platí, že synové končí nejčastěji ve třídě svého otce.

zde vlož tabulku 7.4

Tabulka 7.5 ukazuje pro tytéž země výsledky vstupní mobility. Míra reprodukce je v tomto případě u všech tří zemí patrná především u zemědělců a nižších manuálů (např. synové, kteří patří mezi zemědělce, měli v USA v 81.5% případů otce zase zemědělce, ve Velké Británii to bylo v 72.6% případů a v Japonsku v 86.9% případů). Původ vyšších nemanuálů je v USA poměrně rovnoměrně rozložen mezi všechny třídy (vidíme, že 14.9% vyšších nemanuálů pochází z třídy zemědělců). V Británii a v Japonsku je toto rozložení původu vyšší nemanuálů ovšem nerovnoměrnější (ve Velké

---

² Tato procenta lze také interpretovat jako pravděpodobnost syna pocházejícího z určité třídy dostat se do jiné třídy. V tomto případě by to znamenalo, že u synů nižších nemanuálů je v USA pravděpodobnost dostat se do třídy vyšších nemanuálů 0.42 a v Británii je tato pravděpodobnost 0.33.

Británii pochází pouze 10.2% vyšších nemanuálů z třídy zemědělců, v Japonsku to je 10.1%)

zde vlož tabulku 7.5

Poměr mobilitních odlivů mezi dvěmi variantami výchozí pozice (vzdělání otce) nebo poměr mobilitních přílivů mezi dvěmi variantami konečné pozice (vzdělání syna) indikuje *index odlišnosti (index of dissimilarity)*. Vypočítá se jako součet všech pozitivních rozdílů mezi dvěma procentuálními distribucemi, který je dělený číslem 100.³ Kdyby rozdíly mezi těmito distribucemi neexistovaly, byly by odlivy ze všech tříd otců nebo přílivy do všech tříd synů stejně velké. Index odlišnosti tedy ukazuje, jak velký podíl případů z hlediska odlivové nebo přílivové mobility přesahuje stav, kdy dva odlivy z třídy původu nebo dva přílivy do současné třídy jsou identické. Tabulka 7.6 ukazuje velikost indexu odlišnosti pro jednotlivé varianty tříd otců a tříd synů ve Spojených státech amerických, Velké Británii a Japonsku. Pro všechny tyto společnosti platí, že čím větší vzdálenost mezi jednotlivými pozicemi, tím je také vyšší hodnota indexu odlišnosti, tedy vyšší podíl případů, které se z hlediska mobilitních toků od sebe odlišují.

zde vlož tabulku 7.6

Jak *odtoková*, tak *přítoková* mobilita jsou dvě strany jedné mince. Jedná se o dva rozdílné pohledy na jeden a ten samý jev. Výstupní mobilita odkazuje k vzestupným nebo sestupným šancím spojeným s třídním původem člověka. Indikuje sílu vztahu mezi tím, kde člověk v třídní struktuře začne, a tím, kde v ní skončí (Breen, Rothman, 1995). Čím silnější je tento vztah, tím nižší jsou mobilitní šance člověka a tím explicitnější je jeho třídní příslušnost. Vstupní mobilita odkazuje ke složení třídy, k její

---

³ Například index odlišnosti mezi odtokovým podílem pro zemědělce a nižší manuály v americké společnosti z tabulky 7.4 vypočítáme jako $[(21.6 - 14.9) + (14.7 - 11.1) + (24.6 - 23.1) + (38.1 - 36.5)]/100$, což odpovídá kontrastní pozitivní diferenci $(14.4 - 1)/100$. Podobně spočítáme index odlišnosti v tabulce 7.5 mezi přítokovým podílem například pro nižší nemanuály a vyšší nemanuály $[(17.5 - 12.8) + (27.9 - 22.3) + (20.7 - 20.1) + (21.1 - 20.3)]/100$, čemuž zase odpovídá kontrastní

homogenitě a heterogenitě. Ukazuje, jak je třída konzistentní a soudržná vzhledem k třídnímu původu jejích příslušníků. Čím větší je tato soudržnost, tím větší je sociální a kulturní semknutí třídních příslušníků, tím jasnější jsou třídní kontury a tím silnější je identifikace člověka se svou třídní pozicí.

I když kombinace těchto typů mobilit ukazuje propustnost jednotlivých sociálních tříd, jejich používání je problematické, protože třídy nejsou obvykle stejně veliké. Například když při komparaci *odtoků* a *přítoků* u třídy, která je v populaci zastoupena z 10%, s *odtoky* a *přítoky* u třídy, která je v populaci zastoupena ze 30%, nenajdeme rozdíl, neznamená to, že tento rozdíl neexistuje. Jelikož jedno a to samé číslo ukazuje pro obě třídy něco jiného, rozdíl mezi těmito třídami existuje, nicméně procentuální vyjádření *odtokové* a *přítokové* mobility jej neindikuje.

Mobilitní tabulky a identifikace strukturní a čisté mobility

Problémem až dosud prezentované analýzy mobilitních dat je nezohlednění věku respondenta. Výzkumníci sice pracují s aktuální třídní pozicí respondenta, určenou na základě jeho zaměstnání, nicméně nerozlišují, zdali se jedná o pozici na začátku pracovní kariéry, v jejím středu nebo na jejím vrcholu. Když respondent pak uvádí pozici otce, obvykle jmenuje tu nejúspěšnější nebo tu nejdéle zastávanou, která ovšem může být zcela odlišná od jeho současné pozice, i když není vyloučeno, že jí rovněž za několik let nedosáhne. Tento typ analýz zkrátka srovnává nesrovnatelné, protože nebere zřetel na intragenerační (kariérní) mobilitu respondenta, konstatovali již autoři prvních mobilitních studií v padesátých letech (srov. Rogoff, 1953; Glass 1954; Carlsson, 1958).

Glass (1954) navrhl tento problém řešit komparací otců a jejich potomků až dosáhnout určité věkové hranice (např. 50. let), kdy je jejich pracovní kariéra již stabilizovaná a není příliš pravděpodobné, že projdou ještě další intragenerační mobilitou.⁴ Problémem tohoto řešení je, že opomíjí z analýzy podstatnou část populace. Lenski (1958) nebo Lipset a Bendix (1959) proto navrhli jiné řešení, jež spočívá v kohortní komparaci třídních pozic. Respondentův zaměstnanecký status by měl být

---

pozitivní difference $(24.5 - 12.8)/100$. Index odlišnosti nabývá hodnot $<0;1>$. Čím vyšších hodnot dosahuje, tím je také difference mezi zkoumanými distribucemi větší.

⁴ Tento závěr vychází ze zjištění, že k sociální mobilitě dochází nejčastěji v první třetině ekonomické aktivity (mezi 20 až 35 rokem života) a s postupujícím věkem její četnost velmi rychle klesá (více k tomu srov. Jaffe, Carleton, 1954).

srovnávám s otcovým zaměstnaneckým statutem, který měl ve stejném věku, jež má nyní respondent. Podle Yasudy (1964) není ani toto řešení nejvhodnější, protože v něm není dostatečně oddělena intergenerační a intragenerační mobilita. Nevíme, co je funkcí výhod daných otcovým třídním postavením a co je důsledkem potomkovi vlastní kariéry. Nejdříve Rogoff (1953) nebo o něco později také Yasuda (1964) proto navrhuji komparovat první zaměstnání potomka s otcovým zaměstnáním v téže době. Oddělíme tak intergenerační mobilitu od intragenerační mobility (především Yasuda se domnívá, že nástupem do prvního zaměstnání se efekt rodinného původu vyčerpává a další posuny v zaměstnanecké kariéře musíme již připsat na vrub intragenerační mobilitě) a navíc tuto komparaci lze ve výběrových šetřeních dělat pro jednotlivé kohorty a tak analyzovat vývoj intergenerační mobility v čase. Ani toto řešení se ovšem nejeví jako nejvhodnější, protože vliv otcovy třídní pozice nemusí končit nástupem syna do prvního zaměstnání, konstatuje Lenski (1958). Intergenerační a intragenerační mobilita se mohou vzájemně doplňovat a nemusí mezi nimi existovat tak radikální předěl, jež předpokládá Yasuda (1964).

Než konečné řešení tohoto problému se pro další vývoj uvažování o sociální mobilitě ukázaly podstatnější okolnosti, které při komparacích generací otců a synů vyvstávaly na povrch. Od doby komparace zaměstnaneckých pozic otců a synů v mobilitních tabulkách bylo totiž jasné, že nelze mechanicky srovnávat dvě generace bez ohledu na strukturu zaměstnaneckých pozic, která byla v generaci otců a která je v generaci jejich potomků. Struktura zaměstnaneckých pozic se mění a s ní se mění i velikost třídní mobility. A rovněž bylo zřejmé, že nelze mechanicky srovnávat dvě generace otců a synů bez ohledu na mezigenerační rozdíl v nabídce uvolněných zaměstnaneckých postů (Lipset, Zetterberg, 1966). Díky nižší porodnosti ve vyšších třídách než v nižších třídách má například každá další generace synů z nižších tříd k dispozici větší počet neobsazených zaměstnaneckých postů a jejich mobilita je pak oproti generaci otců nutně vyšší.

Na základě těchto úvah začala být tedy celková intergenerační třídní mobilita chápána jako výsledek třech příčin. Tou první jsou změny ve složení tříd dané technologickým pokrokem ve společnosti (některá pracovní místa zanikají, jiná se objevují). Tou druhou jsou změny ve velikosti třídní populace (třídní diferenciaci v porodnosti, úmrtnosti, migraci do třídy a emigraci ze třídy). A tou třetí je prostá

cirkulace lidí mezi jednotlivými třídami. První dvě příčiny vedou ke *strukturální* (někdy také *vynucené*) mobilitě, třetí příčina vede k *čisté* (někdy také *výměnné*) mobilitě (Kahl, 1953; Lipset, Zetterberg, 1966). Strukturální mobilita nemá nic do činění s nerovnostmi v příležitostech. Je důsledkem technologického pokroku a demografické proměny jednotlivých tříd. V případě rychlého technologického a ekonomického rozvoje je její míra vysoká, mizejí pracovní místa rodičů a potomci se nemají na jaká místa a do jakých tříd reprodukovat, přesto ovšem nerovnosti v příležitostech pro tyto potomky mohou zůstat stejně vysoké, jako byly pro generaci jejich rodičů.⁵ Čistá mobilita odkazuje k výměně, k mezitřídnímu pohybu lidí. Až tato mobilita indikuje, jak třída původu poznamenává mobilitní proces, jak zdroje, jež mají jednotlivé třídy k dispozici, ovlivňují nerovnosti v mobilitních šancích potomků, kteří v nich vyrostli.⁶

Ústředním problémem první generace mobilitních výzkumníků se velmi záhy stalo odlišení těchto dvou typů mobilit v celkové míře mobility. Jak moc je naměřená mobilita výsledkem strukturální změny ve společnosti a jak moc je odrazem rovnosti příležitostí? Nakolik se jednotlivé společnosti liší nerovnostmi v životních šancích bez ohledu na jejich ekonomický a technologický pokrok, k němuž v nich dochází?

První řešení spočívalo v uchopení čisté mobility jako residua, které dostaneme po odečtení strukturální mobility od celkové mobility. Jelikož celková mobilita byla z mobilitních tabulek snadno vypočitatelná, mělo se zato, že stačí určit velikost strukturální mobility a dopočet do celkové mobility bude vyjadřovat velikost čisté mobility. Kahl (1953) v analýze amerických dat z roku 1947 vyšel z předpokladu, že četnosti v marginálních polích mobilitní tabulky pro syny reprezentují jejich zaměstnaneckou strukturu v americké společnosti na konci čtyřicátých let a četnosti v marginálních

---

⁵ V této souvislosti Lipset a Zetterberg (1959, 1966) dokonce uvádějí, že by bylo správnější než o sociální mobilitě hovořit o nerovnosti příležitostí, protože naměřená absolutní sociální mobilita ještě nutně nemusí odpovídat rovným příležitostem a zjištěná rovnost příležitostí nemusí být vyjádřena celkovou absolutní sociální mobilitou. Například v populaci, kde pracuje 90% lidí v zemědělství, může existovat naprostá rovnost příležitostí a přesto zde většina dětí bude muset pracovat zase v zemědělství (naměřená absolutní mobilita bude tudíž nízká). Na druhou stranu když se společnost ekonomicky rychle rozvíjí a roste počet nemanuálních pracovních míst, musejí být obsazovány potomky manuálně pracujících rodičů (ze skupiny potomků nemanuálně pracujících rodičů tyto místa již nemá kdo obsazovat). V takové společnosti pak pozorujeme vysokou absolutní mobilitu, i když rovnost šancí se nijak dramaticky nezvyšuje. [Otázkou zůstává, jak a zdali vůbec změny v zaměstnanecké struktuře ovlivňují její otevřenost a uzavřenost, tedy velikost rovnosti a nerovnosti šancí. Tato otázka nebyla dodnes spolehlivě zodpovězena.](#)

⁶ Kahl (1953) tuto mobilitu nazývá individuální mobilitou, nicméně jak ukazuje Yasuda (1964) nebo Goldthorpe (2000) tento termín není vhodný, protože se jedná o nadindividuální, makrostrukturální koncept.

polích tabulky pro otce ukazují zaměstnaneckou strukturu, která byla v americké společnosti na začátku dvacátých let. Strukturní mobilitu pak identifikoval jako rozdíl mezi strukturou třídního postavení otců a synů, jako rozdíl mezi řádkovými a sloupcovými margináliemi v mobilitní tabulce.

Když se vrátíme k tabulce 1, můžeme na základě tohoto řešení konstatovat, že jak v USA, tak Velké Británii a Japonsku došlo ke strukturní mobilitě mezi otci a syny u zemědělců (v USA bylo v této třídě 4471 otců, jejich synů je zde bylo 793; ve Velké Británii bylo v této třídě 743 otců, synů pak 263 a v Japonsku byla tato mezigenerační změna z 1077 otců na 374 synů). Synové otců zemědělců byli „donuceni“ k mobilitě do vyšších tříd, protože počet pozic ve třídě zemědělců je v jejich generaci nižší než u jejich otců a naopak je vyšší u třídy vyšších manuálů, nižších nemanuálů a vyšších nemanuálů než v generaci jejich otců.

Výpočet absolutního počtu strukturně mobilních jedinců je tudíž triviální. Lze k němu dospět třemi způsoby: buď odečteme vždy větší číslo v marginálním poli od menšího čísla v marginálním poli pro jednu a tu samou třídu otců a synů, čísla pak sečteme a vydělíme je číslem 2, nebo odečteme čísla v marginálních polích otců od čísel v marginálních polích synů, ale pouze v případě, že čísla v marginálních polích otců jsou menší než čísla v marginálních polích synů (v případě, že čísla jsou větší, odečítáme syny od otců a dostaneme stejný výsledek), anebo vždy menší číslo z marginálního pole otců a synů v jedné a té samé třídě umístíme na diagonálu tabulky, tyto čísla sečteme a jejich součet odečteme od celkového počtu respondentů v tabulce.⁷ Jakmile dostaneme absolutní počet strukturálně mobilních, vypočítáme jejich podíl⁸ a rozdílem tohoto podílu a absolutní mobility dostaneme velikost čisté mobility pro jednotlivé země.

Pro USA, Velkou Británii a Japonsko velikost strukturní a čisté mobility ukazuje Tabulka 7.6. Na základě těchto údajů bychom měli poopravit naše předchozí tvrzení, že japonská společnost je otevřenější než britská společnost, jež bylo podepřené údaji o celkové mobilitě. Strukturní změna, již prošlo Japonsko, je větší než strukturní změna

⁷ Například pro USA v Tabulce 1 podle prvního způsobu výpočtu dostaneme absolutní počet strukturně mobilních jako $((5198 - 2202) + (2835 - 2520) + (4067 - 3673) + (5371 - 5344) + (4471 - 793)) / 2 = 3705$, podle druhého způsobu výpočtu jako $(5198 - 2202) + (2835 - 2520) + (4067 - 3673) = 3705$, a podle třetího způsobu výpočtu jako $18237 - (2202 + 2520 + 3673 + 5344 + 793) = 3705$.

⁸ Pro USA je tento podíl $(3705 / 18237)100 = 20.3\%$.

ve Velké Británii, a čistá mobilita je naopak v Japonsku téměř o 12% menší než ve Velké Británii. USA zůstává i v tomto případě společností s nejotevřenější sociální strukturou.

zde vlož tabulku 7.7

Druhé řešení v odlišení strukturní a čisté mobility spočívalo v identifikaci čisté mobility přímo z mobilitních tabulek. Jednalo se o konstrukci více nebo méně složitých mobilitních indexů. V prvních mobilitních výzkumech Rogoff (1953), Glass (1954) a Carlsson (1958) nezávisle na sobě vyšli z stejného předpokladu, že velikost mobility a imobility v mobilitních tabulkách lze určit základě vzdálenosti mezi naměřenými četnostmi a očekávanými četnostmi, jež dostaneme za předpokladu statistické nezávislosti neboli perfektní mobility.⁹ I když každý z těchto autorů mobilitní index nazval jinak (Rogoff hovoří o „poměru distance sociální mobility“, Glass používá termín „index asociace“ a Carlsson „koeficient asociace“ neboli „c“), způsob jeho výpočtu byl stejný. Jednalo se o poměr naměřených a očekávaných četností, které dostaneme za situace perfektní mobility.¹⁰ S kritikou neadekvátnost tohoto indexu pro určení čisté mobility v diskusi, která proběhla na stránkách *Population studies* o metodologii práce Glasse (1954) a jeho kolegů, přišel Billewicz (1955).¹¹ Ukázal, že index asociace může nabývat pro dvě diagonální tabulková pole stejných hodnot, i když v jednom poli pozorujeme úplnou reprodukci (všichni synové končí ve stejné třídě otců) a ve druhém naopak velmi slabou reprodukci (asi pouze desetina synů končí ve třídě jejich otců). Nebo naopak pro dvě diagonální tabulková pole může nabývat rozdílných

⁹ Koncept statistické nezávislosti znamená, že data v mobilitních tabulkách jsou rozloženy zcela náhodně. Mezi sociální třídou otce a syna neexistuje žádný vztah. Jedná se o situaci perfektní mobility, kdy pravděpodobnost jakéhokoliv třídního postavení je pro všechny syny pocházející z různých sociálních tříd otců stejná – sociální struktura se zcela otevřená.

¹⁰ Vzorec pro výpočet je $(n_{ij}N)/(n_i.n_j)$, kde n_{ij} označuje frekvenci v řádce i a sloupci j mobilitní tabulky, N je celkový počet respondentů, n_i označuje celkový počet respondentů v řádce i mobilitní tabulky a n_j označuje celkový počet respondentů ve sloupci j mobilitní tabulky. Tento index může nabývat hodnot $\langle 0; \infty \rangle$, přičemž číslo 1 znamená statistickou nezávislost neboli situaci perfektní mobility a čím větší číslo než 1, tím větší nadreprezentace případů vzhledem ke statistické nezávislosti, a čím menší číslo než 1, tím menší nadreprezentace vzhledem k statistické nezávislosti. Blackburn a Prandy (1997) ukázali, že idea tohoto výpočtu pochází z práce *American Business Leaders* (Taussig, Joslyn, 1932), nicméně až do doby prvních mobilitních výzkumů nebyla zohledněna.

¹¹ Do této diskuse vstoupili ještě Prais (1955) a Gábor (1955), odpověď na jejich kritiku viz Scott (1955).

hodnot, i když je v nich mezigenerační reprodukce z otce na syna téměř úplná (prakticky všichni synové končí ve stejné třídě jejich otců). To je dáno tím, že tento index není nezávislý na marginálních distribucích v mobilitních tabulkách. Na základě této kritiky vznikla celá řada dalších indexů a jejich následných korekcí (viz např. Durbin (1955); Tumin, Feldman (1961); Yasuda (1964); Bertaux (1969); Pullum (1970); Tyree (1973) nebo Boudon (1973)).¹² Žádný z těchto indexů se ovšem neukázal jako adekvátní pro rozlišení čisté a strukturní mobility. Jelikož velikost každého z nich podmiňovaly marginální četnosti v mobilitních tabulkách, nebylo možné dostat stejné výsledky pro dvě generace nebo dvě společnosti s rozdílnou strukturou marginálií a tedy přesvědčivě určit změnu v mobilitních vzorcích bez ohledu na změny v třídních strukturách .

Měření dosahování zaměstnaneckého statusu

V polovině šedesátých let Duncan (1964) ukázal, že intergenerační změna pozorovaná v mobilitních tabulkách, která byla počítána jako strukturní mobilita, nekoresponduje s reálnou změnou v zaměstnanecké struktuře. Když Kahl (1953) formuloval algoritmus pro určení strukturní mobility v mobilitních tabulkách, vycházel z předpokladu, že všichni synové již „nahradili“ své otce a proto prostým rozdílem marginálních tabulkových distribucí určíme velikost strukturní intergenerační mobility. Problém je v tom, že zaměstnanecká distribuce otců je zjišťována u synů, kteří jsou v době sociologického šetření na trhu práce. Otcové, kteří neměli syna, se do šetření nedostanou. Otcové, jež měli dva a více synů, jsou naopak v šetření nadreprezentováni. Otcové synů, kteří opustili trh práce v době, než šetření začalo, z výzkumu vypadávají. A otcové, kteří jsou stále ještě na trhu práce, i když jsou již zkoumání jejich synové, reprezentují sice předchozí generaci, nicméně svou intragenerační mobilitou ovlivňují zaměstnaneckou strukturu v čase zkoumání. Když je potom výzkum mobility reprezentativní, tak pouze na zaměstnaneckou strukturu v době zkoumání. Tato reprezentativita ovšem není přenositelná na předchozí generaci. Zaměstnaneckou strukturu otců nelze zkrátka specifikovat prostřednictvím zaměstnanecké struktury synů, konstatuje Duncan (1964). V mobilitních tabulkách je tedy srovnávána reálná

---

¹² Diskusi o jednotlivých indexech a způsobech jejich výpočtu viz Bibby (1975).

zaměstnanecká struktura s hypotetickou zaměstnaneckou strukturou a na základě tohoto srovnání se vyvozují nejen závěry o velikosti strukturní, ale také o velikosti čisté intergenerační mobility.

Duncan (1964) byl přesvědčen, že tyto problémy nelze vyřešit ani rozšířením retrospektivního výzkumu, ani kohortním přístupem k intergenerační mobilitě. Navrhuje proto novou konceptualizaci mobilitních dat a jejich nový způsob analýzy, jež do historie stratifikačního výzkumu vešly pod názvem *teorie dosahování statusu*.¹³ Zaměstnanecká pozice otce se v tomto pojetí nevztahuje ke generaci otců, ale je to proměnná, která popisuje výchozí sociální status syna. S ní je srovnáván konečný zaměstnanecký status syna (nebo zaměstnanecký status v době zkoumání), což umožňuje zodpovědět otázky jak a do jaké míry výchozí sociální pozice determinuje dosažené sociální postavení ve společnosti. Mobilitní tabulky bychom tedy měli chápat jako uspořádání výchozích sociálních statusů podle dosažených statusů u těch kohort, které byly do výzkumu zahrnuty, a závěry, k nimž na jejich základě dospějeme, interpretovat jako intrakohortní změny a nikoliv jako intergenerační mobilitu, konstatuje Duncan (1964).

Takto konceptualizovaná sociální mobilita šla ruku v ruce nejen s jejím novým analytickým uchopením, ale také s novou sadou otázek, na které předchozí generace sociálně stratifikačních výzkumníků se svými metodologickým aparátem jen velmi obtížně a především nepřesvědčivě odpovídala. Duncan se svými spolupracovníky v polovině šedesátých let uvádí do sociologie pěšinkovou analýzu (*path analysis*) (Duncan, Hodge, 1963; Duncan 1966), která umožnila zkoumat vliv více faktorů (kovariátů) na zaměstnanecký status a tak zodpovědět otázky, co a jakým způsobem podmiňuje zaměstnání, které člověk v době zkoumání vykonává. V pěšinkové analýze výzkumník modeluje efekty jednotlivých nezávisle proměnných na závisle proměnnou, při kontrole vzájemných vztahů mezi nezávisle proměnnými. Proměnné, jež vstupují do této analýzy, musejí být ovšem měřitelné. Toho lze dosáhnout třemi způsoby: buď jsou jednotlivé proměnné dichotomizovány (např. manuálové, nemanuálové), nebo každou zaměstnaneckou kategorii specifikujeme jako zvláštní „dummy“ proměnnou, anebo

---

¹³ Tento návrh předznamenal nejen začátek konce metodologie, kterou používala první generace mobilitních výzkumníků, ale především postupný zánik první generace jako celku (Ganzeboom, Treiman, Ultee, 1991).

vytvoříme škálu skóreů či vah, která charakterizuje jednotlivé zaměstnanecké posty a splňují tak požadavek jejich kardinalizace (Duncan-Jones, 1973). Blau a Duncan volí třetí způsob. Pro zaměstnanecké postavení otce a syna konstruují na základě průměru z příjmu a počtu let strávených ve škole socioekonomický index.

Tato analýza se stává oporou Blau a Duncanova (1967) modelu dosahování statusu a na přelomu šedesátých a sedmdesátých let začíná dominovat zkoumání stratifikačního procesu.

Obrázek 4.1. ukazuje Blaův a Duncanův základní stratifikačního procesu.¹⁴ Model obsahuje dvě proměnné, charakterizující sociální původ (otcovo vzdělání a zaměstnání), dvě proměnné charakterizující synovu startovací pozici na začátku jeho zaměstnanecké kariéry (jeho vzdělání a jeho první zaměstnání) a jednu proměnnou, již bylo synovo zaměstnání v době sběru dat. Vzdělání otce a syna jsou zde nezávisle proměnné, které ovlivňují další proměnné ve směru šipek (čísla nad šipkami jsou korelační koeficienty, jež ukazují efekt jednotlivých proměnných při kontrole všech ostatních proměnných). Například vzdělání otce působí pouze na vzdělání syna, nicméně zaměstnání otce působí jak na vzdělání syna, tak na jeho první zaměstnání a jeho zaměstnání v době realizace výzkumu. Nejsilněji podmiňuje první zaměstnání syna jeho vzdělání (0.44). Jen o něco méně vzdělání syna ovlivňuje jeho další zaměstnání (0.394). Na základě těchto údajů, Blau a Duncan uzavírají svou analýzu konstatováním, že vzdělání je nejdůležitějším prediktorem zaměstnaneckého statusu v americké společnosti.

zde vlož obrázek 4.1

Později, když už se ze stratifikační výzkumu pěšinková analýza vytrácí, je rozpracována do metod strukturního modelování a rozšiřuje se také do jiných oblastí sociálního výzkumu.

---

¹⁴ Do dějin sociálně stratifikačního výzkumu tento model vešel pod názvem „mobilitní prasátko“.

Měření absolutní a relativní mobility – návrat k mobilityním tabulkám

- *dovětek diskuse o strukturální a čisté mobilitě, která pokračovala až 80 let*
- *nová konceptualizace - absolutní a relativní mobilita*
- *poměry šancí*
- *principy loglineárního modelování*

Tabulka 7.1. Intergenerační sociální mobilita z otce na syna ve Spojených státech amerických, Velké Británii a Japonsku (absolutní čísla).

Status otce	Status syna					Celkem
	VN	NN	VM	NM	Z	
<i>USA</i>						
Vyšší nonmanuál	1 275	364	274	272	17	2 202
Nižší nonmanuál	1 055	597	394	443	31	2 520
Vyšší manuál	1 043	587	1 045	951	47	3 673
Nižší manuál	1 159	791	1 323	2 046	52	5 371
Zemědělec	666	496	1 031	1 632	646	4 471
<i>Celkem</i>	5 198	2 835	4 067	5 344	793	18 237
<i>Velká Británie</i>						
Vyšší nonmanuál	474	129	87	124	11	825
Nižší nonmanuál	300	218	171	220	8	917
Vyšší manuál	438	254	669	703	16	2 080
Nižší manuál	601	388	932	1 789	37	3 747
Zemědělec	76	56	125	295	191	743
<i>Celkem</i>	1 889	1 045	1 984	3 131	263	8 312
<i>Japonsko</i>						
Vyšší nonmanuál	127	101	24	30	12	294
Nižší nonmanuál	86	207	64	61	13	431
Vyšší manuál	43	73	122	60	13	311
Nižší manuál	35	51	62	66	11	225
Zemědělec	109	206	184	253	325	1 077
<i>Celkem</i>	400	638	456	470	374	2 338

Tabulka 7.2. Intergenerační sociální mobilita z otce na syna ve Spojených státech amerických, Velké Británii a Japonsku (relativní čísla).

Status otce	Status syna					Celkem
	VN	NN	VM	NM	Z	
<i>USA</i>						
Vyšší nonmanuál	7	2	1.5	1.5	0.1	12.1
Nižší nonmanuál	5.8	3.3	2.2	2.4	0.2	13.9
Vyšší manuál	5.7	3.2	5.7	5.2	0.3	20.1
Nižší manuál	6.4	4.3	7.2	11.2	0.3	29.4
Zemědělec	3.7	2.7	5.6	9	3.5	24.5
<i>Celkem</i>	28.6	15.5	22.2	29.3	4.4	100
<i>Velká Británie</i>						
Vyšší nonmanuál	5.7	1.5	1.1	1.5	0.1	9.9
Nižší nonmanuál	3.6	2.6	2.1	2.6	0.1	11
Vyšší manuál	5.3	3.1	8.1	8.5	0.2	25.2
Nižší manuál	7.2	4.7	11.2	21.5	0.4	45
Zemědělec	0.9	0.7	1.5	3.5	2.3	8.9
<i>Celkem</i>	22.7	12.6	24	37.6	3.1	100
<i>Japonsko</i>						
Vyšší nonmanuál	5.4	4.3	1	1.3	0.5	12.5
Nižší nonmanuál	3.7	8.9	2.7	2.6	0.6	18.5
Vyšší manuál	1.8	3.1	5.2	2.6	0.6	13.3
Nižší manuál	1.5	2.2	2.6	2.8	0.5	9.6
Zemědělec	4.7	8.8	7.9	10.8	13.9	46.1
<i>Celkem</i>	17.1	27.3	19.5	20.1	16	100

Tabulka 7.3. Intergenerační sociální mobilita (vzestupná a sestupná) a reprodukce ve Spojených státech amerických, Velké Británii a Japonsku (v procentech).

	USA	VB	Japonsko
Reprodukce	30.7	40.2	36.2
Mobilita	69.3	59.8	63.8
Vzestupná mobilita	53.6	41.7	47.1
o 1 stupeň (krátká vzdálenost)	25.2	21.4	20.2
o 2 stupně (střední vzdálenost)	15.6	11.5	11.9
o 3 stupně (delší vzdálenost)	9.1	7.9	10.3
o 4 stupně (dlouhá vzdálenost)	3.7	0.9	4.7
Sestupná mobilita	15.7	18.1	16.7
o 1 stupeň (krátká vzdálenost)	9.7	12.5	10.1
o 2 stupně (střední vzdálenost)	4.2	3.9	4.2
o 3 stupně (delší vzdálenost)	1.7	1.6	1.9
o 4 stupně (dlouhá vzdálenost)	0.1	0.1	0.5

Tabulka 7.4. Odlivová intergenerační sociální mobilita z otce na syna ve Spojených státech amerických, Velké Británii a Japonsku.

Status otce	Status syna					Celkem
	VN	NN	VM	NM	Z	
<i>USA</i>						
Vyšší nonmanuál	57.9	16.5	12.4	12.4	0.8	100
Nižší nonmanuál	41.9	23.7	15.6	17.6	1.2	100
Vyšší manuál	28.4	16	28.4	25.9	1.3	100
Nižší manuál	21.6	14.7	24.6	38.1	1	100
Zemědělec	14.9	11.1	23.1	36.5	14.4	100
<i>Celkem</i>	28.5	15.6	22.3	29.3	4.3	100
<i>Velká Británie</i>						
Vyšší nonmanuál	57.5	15.6	10.6	15	1.3	100
Nižší nonmanuál	32.7	23.8	18.6	24	0.9	100
Vyšší manuál	21.1	12.2	32.1	33.8	0.8	100
Nižší manuál	16	10.4	24.9	47.7	1	100
Zemědělec	10.2	7.6	16.8	39.7	25.7	100
<i>Celkem</i>	22.7	12.6	23.9	37.7	3.1	100
<i>Japonsko</i>						
Vyšší nonmanuál	43.2	34.3	8.2	10.2	4.1	100
Nižší nonmanuál	20	48	14.9	14.1	3	100
Vyšší manuál	13.8	23.5	39.2	19.3	4.2	100
Nižší manuál	15.5	22.7	27.6	29.3	4.9	100
Zemědělec	10.1	19.1	17.1	23.5	30.2	100
<i>Celkem</i>	17.1	27.3	19.5	20.1	16	100

Tabulka 7.5. Přílivová intergenerační sociální mobilita z otce na syna ve Spojených státech amerických, Velké Británii a Japonsku.

Status otce	Status syna					Celkem
	VN	NN	VM	NM	Z	
<i>USA</i>						
Vyšší nonmanuál	24.5	12.8	6.7	5.1	2.1	12.1
Nižší nonmanuál	20.3	21.1	9.7	8.3	3.9	13.8
Vyšší manuál	20.1	20.7	25.7	17.8	5.9	20.1
Nižší manuál	22.3	27.9	32.5	38.3	6.6	29.5
Zemědělec	12.8	17.5	25.4	30.5	81.5	24.5
<i>Celkem</i>	100	100	100	100	100	100
<i>Velká Británie</i>						
Vyšší nonmanuál	25.1	12.3	4.4	4	4.2	9.9
Nižší nonmanuál	15.9	20.9	8.6	7	3	11
Vyšší manuál	23.2	24.3	33.7	22.5	6.1	25
Nižší manuál	31.8	37.1	47	57.1	14.1	45.1
Zemědělec	4	5.4	6.3	9.4	72.6	8.9
<i>Celkem</i>	100	100	100	100	100	100
<i>Japonsko</i>						
Vyšší nonmanuál	31.8	15.8	5.3	6.4	3.2	12.6
Nižší nonmanuál	21.5	32.5	14	13	3.5	18.4
Vyšší manuál	10.8	11.4	26.8	12.8	3.5	13.3
Nižší manuál	8.8	8	13.6	14	2.9	9.6
Zemědělec	27.3	32.3	40.4	53.8	86.9	46.1
<i>Celkem</i>	100	100	100	100	100	100

Tabulka 7.6. Index rozdílnosti mezi odlivovými mobilitními toky (pod diagonálou) a přílivovými mobilitními toky (nad diagonálou) ve Spojených státech amerických, Velké Británii a Japonsku.

Status otce	Status syna				
	VN	NN	VM	NM	Z
<i>USA</i>					
Vyšší nonmanuál	–	0.12	0.28	0.34	0.69
Nižší nonmanuál	0.16	–	0.18	0.23	0.64
Vyšší manuál	0.30	0.21	–	0.11	0.56
Nižší manuál	0.38	0.30	0.12	–	0.51
Zemědělec	0.48	0.40	0.24	0.13	–
<i>Velká Británie</i>					
Vyšší nonmanuál	–	0.13	0.21	0.31	0.69
Nižší nonmanuál	0.25	–	0.20	0.24	0.67
Vyšší manuál	0.40	0.23	–	0.13	0.63
Nižší manuál	0.47	0.30	0.14	–	0.63
Zemědělec	0.55	0.41	0.31	0.25	–
<i>Japonsko</i>					
Vyšší nonmanuál	–	0.16	0.34	0.34	0.60
Nižší nonmanuál	0.23	–	0.29	0.29	0.55
Vyšší manuál	0.40	0.31	–	0.14	0.47
Nižší manuál	0.39	0.30	0.12	–	0.33
Zemědělec	0.48	0.39	0.30	0.25	–

Tabulka 7.7. Intergenerační strukturní a čistá intergenerační sociální mobilita a reprodukce ve Spojených státech amerických, Velké Británii a Japonsku (v procentech).

	USA	VB	Japonsko
Reprodukce	30.7	40.2	36.2
Mobilita	69.3	59.8	63.8
Strukturní mobilita	20.3	14.3	30.1
Čistá mobilita	49.0	45.5	33.7